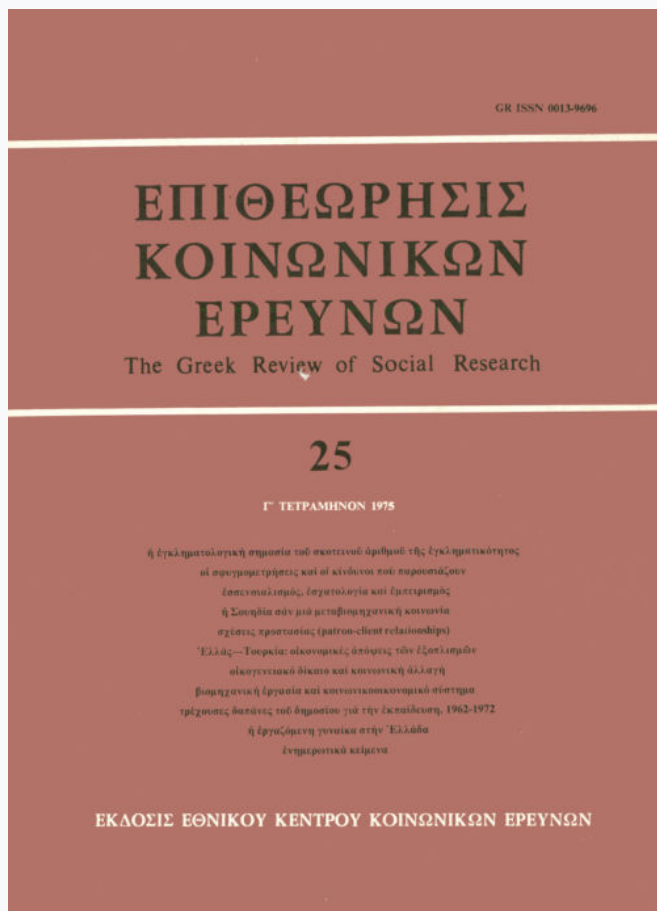

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή

A.K. Παπαχρίστου

doi: [10.12681/grsr.389](https://doi.org/10.12681/grsr.389)

Copyright © 1975, A.K. Παπαχρίστου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαχρίστου Α. (1975). Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή. *The Greek Review of Social Research*, 25, 439–444. <https://doi.org/10.12681/grsr.389>

οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή

του

A. Κ. Παπαχρίστου

Έπιμελητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ σχέση μεταξύ τῶν μεταβολῶν τοῦ νομικοῦ συστήματος καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα ἐρευνας γιὰ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου.¹ Σύμφωνα μετὰ τὴ βασικὴ θεωρητικὴ ὑπόθεση τῆς ἐξελεκτικῆς πορείας τοῦ δικαίου,² τὰ νομικὰ συστήματα συνεχῶς μεταβάλλονται, παρακολουθώντας τὶς γενικότερες κοινωνικὲς ἀλλαγές.

Τὸ πρόβλημα ποῦ προκύπτει γιὰ τὴ σύγχρονη Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι ἂν τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ὄργανο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἂν δηλαδὴ μπορεῖ νὰ προετοιμάσει, νὰ διευρύνει ἢ νὰ ἐπιταχύνει τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρο. Διαπιστώνει κανεὶς σήμερα, ἰδιαιτέρως στὶς χῶρες ποῦ ἐπιδιώκουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἀνάπτυξη, τὴν προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ ἐκλογικεύσεως³ τῶν νομικῶν συστημάτων, μετὰ τὴν προσδοκία προώθησεως τῆς διαδικασίας ἀναπτύξεως.⁴

Ἡ ἀντίληψη αὕτη, περὶ τοῦ δικαίου σὰν μέσου κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, προϋποθέτει ὅτι οἱ νομικοὶ κανόνες μποροῦν νὰ ἐπηρεάζουν τὴ διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.⁵ Ἡ ἐπίδραση αὕτη τοῦ δικαίου εἶναι ἄμε-

1. Σχετικὰ μετὰ τὴν προβληματικὴν: Δίκαιο-κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, βλέπε Β. Μ. Persson-Blegvald, «Législation et changement social. Conditions et limites», *Sociologie du droit et de la justice*, Bruxelles, Institut de sociologie, 1969, σελ. 162-170. G. Davy, «Droit et changement social», *Transactions of the Third World Congress of Sociology*, τ. 1., London, 1956, σελ. 33-46. Y. Drog, «Law and Social Change», *Tulane Law Review*, 787, 1959. (Ἀποσπάσματα δημοσιεύονται στὸ Readings, *Sociology of Law*, Penguin Books, 1969, σελ. 90-99, ὅπου καὶ παραπέμπουμε). W. Friedmann, *Law and Social Change in Contemporary Britain*, London, Stevens, 1951. Τοῦ ἴδιου, *Law in a Changing Society*, London, Stevens, 1959. J. N. Hazard, *Law and Social Changing in the USSR*, London, 1953.

2. J. Carbonnier, *Flexible droit*, Paris, LGDJ, 1971, σελ. 5 ἑπ. Ἐπίσης, H. Lévy-Bruhl, *Sociologie du droit*, Paris, PUF (*que sais-je?*), 1967, σελ. 31 ἑπ.

3. Μετὰ τὴν ἐννοία ποῦ ὁ Μ. Weber ἔδινε στὸν ὄρο rationalisation.

4. Βλέπε σχετικὰ, *Aspects juridiques du développement* (συλλογικὸ ἔργο) ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Α. Tunc), Paris, Dalloz, 1966.

5. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Y. Drog (op. cit., σελ. 93), γιὰ τὴν «κλαστικὴ» μαρξιστικὴ θεωρία δὲν εἶναι δυνατὴ καμμιά ἐπίδραση τοῦ δικαίου στὴν κοινωνικο-οἰκονομικὴ ὑποδομὴ τῆς κοινωνίας. Σήμερα ὅμως ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ μηχανιστικὴ θεωρία καὶ ὁ «οἰκονομισμὸς» δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικὴ σκέψη τοῦ Marx. Γιὰ τὸν L. Althusser, ἰδιαιτέρως, ἡ ὑπερδομὴ δὲν εἶναι ποτὲ τὸ ἀπλὸ ἐπιφανόμενον τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ πρόθεση τῆς ὑποδομῆς αὐτῆς. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀντίληψη αὕτη, τὸ δίκαιο προσδιορίζεται βέβαια σὲ τελικὸ βαθμὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικο-οἰκονομικὴ ὑποδομὴ, διατηρεῖ ὅμως σχετικὴ ἀυτονομία, ποῦ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ προηγεῖται ἢ νὰ καθυστερεῖ σχετικὰ μετὰ αὐτὴ. Βλέπε σχετικὰ, L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, Maspero, 1965. N. Poulantzas, «A propos de la théorie marxiste du droit», *Archives de philosophie du droit*, 1967, σελ. 145-162. V. Knapp, «La technique de la réforme du droit dans les pays socialistes», *Revue internationale de droit comparé*, 1970, σελ. 5-19. H. M. Issa, *Capitalisme et société anonyme en Egypte*, Paris, LGDJ, 1970.

ση, ὅταν ὁ κοινωνικὸς θεσμὸς ἢ ἡ κοινωνικὴ σχέση ρυθμίζεται ἀποκλειστικὰ ἢ κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ νομικοὺς κανόνες. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν. Ἀντίθετα, ὅταν πρόκειται γιὰ κοινωνικὸ θεσμὸ ἢ κοινωνικὴ σχέση, ποὺ ὑπάρχουν κυρίως στὴ δικαιοδοσία ἐξονομικῶν κανόνων, ἡ ἐπίδραση τῆς νομοθετικῆς μεταβολῆς δὲν εἶναι παρὰ ἕμμεση.

I

Τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, τὸ σύνολο δηλαδὴ τῶν νομικῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζουν τὴ συγκρότηση καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, βρίσκεται πρὸ κοντὰ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο κλάδο δικαίου στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἠθῶν. Ἡ οὐσιαστικὴ μάλιστα ρύθμιση τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων προέρχεται στὴν πραγματικότητα περισσότερο ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἠθῶν, παρὰ ἀπὸ τοὺς καθαρὰ νομικοὺς κανόνες.¹ Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆ τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, ὡς ἀντικειμένον τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, περιορίζει αἰσθητὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς νομοθετικῆς μεταβολῆς, σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιθυμητὲς κοινωνικὲς ἀλλαγές στὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας. Ἡ μεταβολὴ αὐτῆ ἀφορᾷ πράγματι ἕνα ἀπὸ τὰ κανονιστικὰ συστήματα (systèmes normatifs) ποὺ ρυθμίζουν τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις, τὸ νομικὸ σύστημα. Ὅταν λοιπὸν τὰ δύο ἄλλα κανονιστικὰ συστήματα (ἡ ἠθικὴ καὶ τὰ ἠθῶ) παραμένουν ἀμετάβλητα, οἱ πιθανότερες οὐσιαστικὲς ἐφαρμογῆς καὶ ἀφομοιώσεις τῶν νέων νομικῶν κανόνων εἶναι μειωμένες. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ἡ νομικὴ μεταβολὴ πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἐδρύτερες κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀλλαγές, ποὺ συνεπάγονται τὴν ἐξέλιξη τῶν ἄλλων κανονιστικῶν συστημάτων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀξιών. Στὸ πλαίσιο τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν, τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο δημιουργεῖ νέα πρότυπα συμπεριφορᾶς. Ἡ συμμόρφωση στὰ πρότυπα αὐτὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ καὶ νὰ συντελέσει στὴ διαμόρφωση τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Κατὰ συνέπεια ἡ ἐπίδραση τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές εἶναι ἕμμεση.

Ἡ ἀργὴ ἐξέλιξη τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἔνταση ἀντιστάσεως στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τοὺς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.² Ἡ

οἰκογένεια, εἰδικότερα, παρουσιάζει σημαντικὴ ἀδράνεια στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ,³ ἀδράνεια ποὺ ἐκδηλώνεται συνήθως μὲ τὴ σημαντικὴ καθυστέρηση τῆς ἐξελίξεως τοῦ συστήματος ἀξιών ποὺ τὴ διέπουν σὲ σχέση μὲ τὴν κατάσταση τῶν γενικότερων κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν μιᾶς κοινωνίας. Ἡ δύναμη τῆς συνέχειας καὶ ἡ προσκόλλησις, συχνὰ ἀσυνείδητη, σὲ παραδοσιακὲς ἀξίες δημιουργοῦν ἰσχυρὲς ἀναστολές, ποὺ παρεμποδίζουν τὶς ἀπότομες καὶ ριζικὲς ἀλλαγές.⁴

Ἡ θέσπιση κανόνων δικαίου, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ μεταβάλουν τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, κινδυνεύει πάντοτε νὰ μείνει χωρὶς οὐσιαστικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἀξάνει ὅταν ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ πολιτικὴ ριζικὴ μεταρρυθμίσεως καὶ ἐδρύτερων κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ συνεπιφέρουν τὴ μεταβολὴ τῶν ἐξονομικῶν κανονιστικῶν συστημάτων.

Ἡ προσπάθεια ἔτσι τοῦ Kemal νὰ ἐκσυγχρονίσει, μὲσω τῆς νομοθεσίας, τὴν παραδοσιακὴ μουσουλμανικὴ οἰκογένεια, κατέληξε σὲ πλήρη ἀποτυχία.⁵ Ἡ μονογαμία, ὁ πολιτικὸς γάμος, ἡ ἀπαγόρευσις ἀποπομπῆς τῆς συζύγου, προβλέπονταν ἀπὸ τὸν ἔλβετικὸ Ἀστικὸ Κώδικα, ποὺ εἰσήχθηκε αὐτοῦσιος στὴν Τουρκία. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν μπόρεσαν νὰ βροῦν ἐφαρμογὴ παρὰ σὲ περιορισμένον

3. Βλέπε J. Carbonnier, *Flexible droit*, op. cit., σελ. 140-141. Ἐπίσης, Y. Dror, op. cit., σελ. 98.

4. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἰαπωνίας. Παρὰ τὸν ταχύτατο ρυθμὸ ἀναπτύξεως καὶ τὴ ραγδαία οικονομικὴ ἀνάπτυξη, ἡ Ἰαπωνικὴ οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ, ἀκόμα καὶ σήμερα, νὰ διατηρεῖ τὰ παραδοσιακὰ της γνωρίσματα. (Βλέπε, K. Ariga, *The Japanese Family*, Tokyo, Shibundo, 1965). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ Meiji (1867) εἰσήχθηκε στὴν Ἰαπωνίαν τὸ Ἀστικὸ Δίκαιο. Ὅσο ἀφορᾷ ὅμως τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις, ὁ Ἰαπωνικὸς Ἀστικὸς Κώδικας δὲν περιέλαβε καμμιὸ διάταξη καὶ ἔτσι αὐτὲς ἐξακολουθήσαν νὰ διέπονται ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ *giri* καὶ τοῦ *ethimo*. Μετὰ τὸ Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμο, ὁ Ἀστικὸς Κώδικας τῆς Ἰαπωνίας τροποποιήθηκε, ὥστε νὰ ρυθμίσει καὶ τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἰαπωνικὴ οἰκογένεια, βλέπε K. Morioka, «Les cycles de la famille japonaise», στὴν ἐπιλογὴ καμμένων τῆς A. Michel, *Sociologie de la famille*, Paris, 1970, Mouton, σελ. 269-273. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν δικαίων στὴν Ἰαπωνίαν καὶ τὰ οὐσιαστικὰ τοὺς ἀποτελέσματα στὴν κοινωνικὴν πραγματικότητά, βλέπε, Y. Noda, *Introduction au droit japonais*, Paris, Dalloz, 1966.

5. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν εὐρωπαϊκῶν δικαίων στὴν Τουρκία, στὸ πλαίσιο τῆς μεταρρυθμιστικῆς προσπάθειας τοῦ Kemal, βλέπε *Bulletin international des sciences sociales*, 1957, ἀφιερωμένον στὸ Συνέδριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε ὡς θέμα τὴν εἰσαγωγὴ ξένων δικαίων στὴν Τουρκία. Ἐπίσης, H. K. Elbirs, «Reflexions sur l'adoption en Turquie des règles du code civil suisse», στὸ περιοδικὸ *Revue internationale de droit comparé*, 1950, σελ. 5 ἔπ. Γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Νεοτούρκων, βλέπε, K. Steinhaus, *Sociologie der türkischen Revolution*, Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1966. Γιὰ τὴ μουσουλμανικὴ οἰκογένεια, βλέπε, S. Dirks, *La famille musulmane turque*, Paris, 1969 καὶ M. Makal, *Un village anatolien*, Paris, Plon, 1963.

1. J. Carbonnier, *Flexible droit*, op. cit., σελ. 141.
2. M. L. Balandier, «Tradition et continuité», *Cahiers internationaux de sociologie*, 1968, 44, σελ. 1 ἔπ. Σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ, κοινωνικὴ ἀλλαγὴ-οἰκογενειακὸ δίκαιο, βλέπε H. Foster, «Family Law in a Changing Society», στὸ συλλογικὸ ἔργο, *Society and Law*, 1962, διευθ. Davis.

κύκλο προσώπων, κατοίκων τών αστικών κέντρων. Ἡ πλειονότητα τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ ἔμεινε προσκολλημένη στις παραδοσιακές οικογενειακές ἀξίες.¹ Ἡ ἀπουχία τοῦ νέου νομικοῦ συστήματος ρυθμίσεως τῶν οικογενειακῶν σχέσεων νά συντελέσει στήν κοινωνική ἀλλαγὴ, πρέπει νά ἀναζητηθεῖ, στήν περίπτωση τῆς Συρίας, τόσο στή δύναμη ἀντικατάστασης τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, ὅσο καὶ στὸν καθαρὰ ἐπιφανειακὸ χαρακτῆρα τῆς νομοθετικῆς μεταρρυθμίσεως, ποῦ δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ γενικότερες κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀλλαγές. Ἡ ἀντικατάσταση ἐπομένων τῶν παραδοσιακῶν κανόνων ρυθμίσεως τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων ἀπὸ ἐνα σύστημα νομικῶν κανόνων, ποῦ ἀντιστοιχοῦσε σὲ πᾶσι πρὸς προχωρημένες κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς καὶ πολιτιστικὰς συνθήκες, δὲν ὀδήγησε στὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἀντίθετα μάλιστα ἡ διάσταση κοινωνικῆς πραγματικότητας καὶ ἐπίσημου δικαίου, ἰδιαιτέρως ἐντονὴ στὸ χῶρο τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, δημιούργησε πολὺπλοκα καὶ ἀπρόβλεπτα κοινωνικὰ προβλήματα.²

Στὶς ἀφρικανικὲς ἐπίσης χῶρες ἡ ριζικὴ ἀναμόρφωση τῶν κανόνων οἰκογενειακοῦ δικαίου, ποῦ ἀποβλέπει κυρίως τὸν περιορισμὸ τῆς ἰσχύος τῆς παραδοσιακῆς «ἐκτεταμένης» οἰκογένειας, στήν κατάργηση τῆς πολυγαμίας καὶ τῆς προίκας καὶ στήν ἐνίσχυση τῆς «συζυγικῆς» οἰκογένειας, δὲν μπόρεσε νά ἐπιφέρει τὴν διαμόρφωση τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων.³ Στὸ πλαίσιο τῶν διεργασιῶν τῶν ἀφρικανικῶν κοινωνιῶν, ἡ νομικὴ πολιτιστικὴ ἐπαγωγή (acculturation juridique) συμμετέχει στὴ γενικότερη διαδικασίᾳ κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς, ἀλλὰ μὲν περιορισμένα ἀποτελέσματα, ἰδιαιτέρως στὸν τομέα τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων.

Στὶς περιπτώσεις μεταβολῆς τῶν κανόνων τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη, ἐπι-

τάχυνση ἢ διεύρυνση τῆς ἀλλαγῆς στὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, τὸ νέο σύστημα ἀποκτᾶ, ὅπως εἶδαμε, τὴν παιδαγωγικὴ ἀξία ἐνὸς προτύπου συμπεριφορᾶς. Οἱ δυνατότητες ἐπιτυχίας τοῦ προτύπου αὐτοῦ εἶναι περιορισμένες, ὄχι ὅμως καὶ ἀνυπαρκτές. Ἰδιαιτέρα στὴν περίπτωση ποῦ οἱ κανόνες αὐτοὶ ἐφαρμόζονται ἀπὸ ὀρισμένους κύκλους προσώπων, εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξάπλωσις τοῦ καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα, μὲ τὴν προϋπόθεση βεβαίως ἡ διαδικασίᾳ κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς βρίσκεται σὲ κίνηση.

Στὸ μέτρο ποῦ ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν δημιουργεῖ ἀντικειμενικὰ τοὺς ὄρους οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νέου οἰκογενειακοῦ δικαίου, ἡ συμμόρφωση τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν στὶς ἐπιταγές τοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀφομοίωσός του. Ἡ ἀφομοίωση αὐτῆ συνενάγεται μεταβολῇ τῆς νομικῆς συνειδήσεως (τοῦ συναίσθηματος, δηλαδὴ, περὶ τοῦ τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι δίκαιο).⁴ Ὄταν οἱ νέοι αὐτοὶ νομικοὶ κανόνες —ὄργανο προωθήσεως τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς— «ἐσωτερικευθοῦν» σὲ σημεῖο ποῦ μεταβάλλεται ἡ νομικὴ συνείδηση, τότε μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ ἔχει πετύχει.⁵

Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν μεταβολῶν τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου ἐμφανίζεται διαφορητικὸ στὴν περίπτωση τῶν συγχρόνων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἡ νομικὴ μεταβολὴ ἀκολουθεῖ συνήθως τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἐξελίξεις, καί, κατὰ συνέπεια, δὲν ὑπάρχουν ἰδιαιτέρως δυσχέρειες ἐφαρμογῆς καὶ ἀφομοίωσως τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα Οἰκογενειακοῦ Δικαίου. Ἀντίθετα μάλιστα ἡ μεταβολὴ τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καθυστερεῖ πολλὰ φορᾶς σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἠθῶν καὶ τὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες.⁶ Τὸ θέμα τοῦ διαζυγίου εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς διαστάσεως μεταξὺ τῶν νομικῶν κανόνων καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἡ ἔμμονη τοῦ νόμου στὴν ἀρχὴ τῆς ὑπατιότητας ὀδήγησε στὴ δε facto ἐμφάνιση τοῦ «συναινετικοῦ» διαζυγίου, ποῦ σηρίζεται στὴν

1. Ἀναφέρουμε χαρακτηριστικὰ τὴν πολυγαμία. Σύμφωνα μὲ τὸν L. F. Findicoglu (*BIDS*, op. cit., σελ. 18), τὸ ποσοστὸ, ποῦ συμμορφώνεται στὴν ἀρχὴ τῆς μονογαμίας τοῦ Ἀσιατικοῦ Κόσμου, δὲν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ 25% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ (Ἐκτιμήσεις τοῦ 1956).

2. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἰδιαιτέρως σοβαρὰ προβλήματα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἐξακολουθεῖ νά τελεῖ θρησκευτικὸ γάμο, παρὰ τὴν νομοθετικὴ ἀπαγόρευση. Οἱ γάμοι αὐτοὶ εἶναι φυσικὰ ἀνυπαρκτοὶ γιὰ τὸ ἐπίσημο Κράτος, τὰ δὲ παιδιά, ποῦ γεννιοῦνται, «νόθα». Χρειάστηκαν ἀλλεπάλληλες ἐπεμβάσεις τοῦ νομοθέτου (1932, 1934, 1945, 1950), γιὰ νά νομιμοποιηθοῦν τὰ παιδιά αὐτὰ. Βλ. σχετικὰ, H. Timur, «Le mariage civil en Turquie: les difficultés rencontrées, leurs causes et leurs remèdes», στὸ *BIDS*, op. cit., σελ. 35-39. Ἐπίσης, P. Stirling, «La propriété foncière, le mariage et le droit dans les villages turcs», *ibid.*, σελ. 21-35.

3. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγή καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου Οἰκογενειακοῦ Δικαίου στὶς ἀφρικανικὲς χῶρες, βλέπε, J. Costa, «La nouvelle famille africaine et le droit de l'indépendance», *Année sociologique*, 1971, σελ. 153-180. Ὄσο ἀφορᾶ τὶς μεταβολές τῆς ἀφρικανικῆς οἰκογένειας, R. Décobigny, «Requiem pour la famille africaine», *Annales africaines*, 1965, σελ. 1-77.

4. Ἡ διαδικασίᾳ ἀφομοίωσως κάθε νομικοῦ κανόνα περιλαμβάνει τρία διαδοχικὰ στάδια: τὴν πραγματικὴ γνῶση τοῦ νόμου· τὴν ἐκούσια προσαρμογὴ τῆς συμπεριφορᾶς στὸ νομικὸ ὑπόδειγμα· τὴ μεταβολὴ τῆς νομικῆς συνειδήσεως.

5. Πολλές φορὲς ὅμως ἡ ἐσωτερικευση τοῦ νέου κανόνα ἐκτρέπεται πρὸς τὴν «ἐπιερμηνεία» («reinterprétation») τοῦ περιεχομένου του. Τὸ άτομο ἀκολουθεῖ ἐκούσια τὸ νέο νομικὸ κανὼνα συμπεριφορᾶς, προσδίδοντάς του ὅμως περιχόμενο ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ συστήματα ἀξιών. Βλέπουμε ἔτσι, στὶς ἀφρικανικὲς χῶρες, τὴν ἐμφάνιση μονογαμικῶν οἰκογενειῶν, ἀλλὰ μὲ παράλληλη, ἀνεπίσημη πιά, διατήρηση ἐξογαμικῶν σχέσεων. (J. Carbonnier, *Sociologie juridique*, Paris, Armand Collin, 1972). Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «ἐπιερμηνεία», βλέπε, M. Herskovits, «Tradition et bouleversement de la culture en Afrique», *Présence africaine*, 1961, σελ. 124-131.

6. Βλέπε, D. Freed καὶ H. Foster, Jr., «Divorce à l'américaine», *Sociologie de la famille*, op. cit., σελ. 191-196.

ἐπίκληση ψευδῶν λόγων καὶ στὴ συμπαγνία τῶν συζύγων.¹ Ἡ πρόσφατη τάση τῶν νομοθεσιῶν νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ παραδοσιακὸ «διαζύγιο-κῆρυξ» μὲ τὸ «διαζύγιο-ἀποτυχία», ἐρχεται ἀκριβῶς νὰ καλύψει τὴν καθυστέρηση τοῦ νόμου καὶ νὰ προσαρμοῖται τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο στὶς κοινωνικὲς συνθήκες.²

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ καθυστέρηση τῶν κανόνων τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές, ὀφείλεται συχνὰ στὸ γεγονός ὅτι τὰ συστήματα ἀξιών, ποῦ διέπουν τὴν οἰκογένεια καὶ ποῦ, κατ' ἀρχήν, κυρῶνται ἀπὸ τὸ δίκαιο, συνδέονται μὲ τὰ desiderata διαφόρων ομάδων πείσεων, ὅπως ἡ Ἐκκλησία, ὀργανώσεις, διάφοροι σύλλογοι, κτλ. Ἡ στάση τῶν ομάδων αὐτῶν ἀπέναντι στὴ νομοθετικὴ μεταβολὴ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιβραδύνει σημαντικὰ τὴ διαδικασίαν προσαρμογῆς τῶν νομικῶν κανόνων στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, μὲ τὸ ἐπιχειρήματα κυρίως ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη δὲν εἶναι ἔτοιμη γιὰ τὴ μεταβολὴ αὐτῆς. Ἡ πρόσφατη ὁμῶς ἀνάπτυξη τῆς ἐμπειρικῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἐπιτρέπει σήμερα νὰ ἔχουμε ἀκριβῆ γνώμη τῆς στάσεως τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στοὺς νομικοὺς κανόνες, ποῦ ρυθμίζουν τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποῦ ἔγιναν τὰ τελευταία χρόνια στὶς περισσότερες ἐρωπαϊκῆς χώρας, βασίστηκαν σὲ ἀποτελέσματα τέτοιων ἐρευνῶν.³ Ἡ ἀξία τῶν ἐμπειρικῶν αὐτῶν ἐρευνῶν, ποῦ προηγουμέναι τῶν νομοθετικῶν μεταβολῶν, βρίσκονται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι μὲ τὰ ἀποτελέσματά τους συντελοῦν στὴν κατάρριψη πολλῶν μύθων σχε-

τικὰ μὲ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν. Οἱ ἐρευνες αὐτὲς ἀποδεικνύουν ὅτι πολ-λὲς φορὲς ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ἔτοιμη νὰ δεχθεῖ νομοθετικὲς λύσεις, ποῦ στὰ μάτια τῶν «ἐλίτ» φαίνονται πολὺ τολμηρὲς καὶ ἐπικίνδυνες.

II

Οἱ πρόσφατες διαπιστώσεις γιὰ τὴν ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποῦ ἀρχισαν νὰ ὑλοποιοῦνται μὲ τὸ σχέδιο νόμου περὶ διαζυγίου, ἔφεραν στὴν ἐπικαρτότητα τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν διατάξεων Οἰκογενειακοῦ Δικαίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα μὲ τὶς ἀλλαγές τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἠθῶν τῆς. Ἡ ἀνυπαρξία ὁμῶς ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν καὶ τὰ λίγα στατιστικὰ στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, δυσχεραίνουν τὴν ἐπιστημονικὴ τὸν ἀντιμετώπιση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου.

Τὸ ἑλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν Ἀστικὸ Κώδικα, παρουσιάζει δύο βασικὰ κοινωνιολογικὰ γνωρίσματα, τὸν θρησκευτικὸ καὶ πατριαρχικὸ χαρακτῆρα.

Ο Ἀστικὸς Κώδικας, υἱοθετώντας τὶς ἀντιλήψεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καθιερώνει σὰν ἀποκλειστικὸ συστατικὸ τύπο τοῦ γάμου τὴν ἱερολογία. Ἡ καθιέρωση τῆς ἱερολογίας, σὰν ἀπαραίτητης προϋποθέσεως γιὰ τὸ κύρος τοῦ γάμου, καὶ ἡ συνκολούθη ἀπαγόρευση τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἔχουν σὰν συνέπεια εἰς τὸ ὀλοκλήρω τὸ σύστημα τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου ὀργανώνεται σύμφωνα μὲ τὴς δογματικῆς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει ἰδιαιτέρη πολιτικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ σημασία. Ὅπως τόνιζε στὶς συζητήσεις τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, «τὸ ζήτημα εἶναι κατ' ἐξοχὴν πολιτικόν... Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, ὁ θρησκευτικὸς γάμος, τὸ ὑποκρωτικὸν δηλαδὴ τὸ θρησκευτικὸν γάμου, ἡμπορεῖ νὰ εὐρη δικαιολογίαν μόνον εἰς θεοκρατικὸν Κράτος. Μόνον ἐν θεοκρατικῶν Κράτος εἶναι δυνατόν, λογικὸς φερόμενον, νὰ ὑποκρῶνῃ τὸς πολίτας αὐτοῦ νὰ συνάπτουν γάμον θρησκευτικόν».⁴ Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτῆρας τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, σὸ μῆτρο ποῦ ἐκφράζει τὸ ἐξ ὀρισμοῦ ἀμετακίνητο ἢ δυσκίνητο θεολογικὸ δόγμα, παρεμποδίζει τὴν ἐξέλιξη τῶν νομικῶν κανόνων καὶ τὴν προσαρμογὴ τους στὶς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ ἄρνηση τῆς Ἐκ-

1. Τὰ σκηνωθετῆμένα αὐτὰ διαζύγια, ποῦ στηρίζονται στὴ γενικὴ ὑποκρισία, ὄχι μόνον προσβάλλουν τὸ κύρος τοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ ἀκόμη δημιουργοῦν ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες στοὺς συζύγους. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὴ Γαλλία, J. Carbonnier, «La question du divorce», *Recueil Dalloz*, 1975, chronique XX, σελ. 115 ἐπ. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, Ν. Παπανασιου, «Τὸ πρόβλημα τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου», *ΕΕΝ*, λγ', σελ. 862-870. Ἐπίσης, Ξ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου, *Οἱ λόγοι διαζυγίου κατὰ τὴν ἑλληνικὴν νομολογίαν*, Ἀθήναι, 1971, σελ. 183 ἐπ.

2. Βλέπε σχετικὰ, J. Carbonnier, «La question du divorce», op. cit., σελ. 116. E. Brongersma, «La nouvelle loi sur le divorce aux Pays-Bas», *Revue internationale de droit comparé*, 1975, 2, σελ. 395-405.

3. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἐρευνες οἰκογενειακοῦ δικαίου ποῦ ἔγιναν στὴ Γαλλία καὶ ποῦ ἀφοροῦσαν τὴς περιουσιακῆς σχέσεις τῶν συζύγων καὶ τὸ διαζύγιο. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη, F. Terré, «La signification sociologique de la réforme des régimes matrimoniaux», *Année sociologique*, 1965, σελ. 3-83· σχετικὰ μὲ τὴν ἐρευνα διαζυγίου, βλέπε, *Le divorce et les Français*, tom. I, *Enquête d'opinion*, tom. II, *L'expérience des divorcés*, Paris, PUF, 1974.

Βλέπε ἐπίσης, γιὰ τὴ Γερμανία, τὸ ἄρθρο τῶν A. Grandke, H. Kuhring, W. Weise, «Die öffentliche Meinung in der deutschen demokratischen Republik zur Entwicklung der Familie und des Familienrechts und ihr Einfluss auf den Inhalt des neuen Familiengesetzbuches», σὲ περιοδικὸν *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Socialpsychologie*, Sonderheft II, 1967, σελ. 310-322.

4. Βλέπε ἀκόμη τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Σβάλου, μέλους τῆς ἴδιας Ἐπιτροπῆς: «Ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐρχομένου εἰς γάμου κοινωνίου νὰ τελεῖται καὶ θρησκευτικὸν γάμον, ἀντικαταστάσει τοῦ ἐκείνου ἰσχυροῦς πρὸς τὴν σημερινὴν λαϊκὴν καταγωγὴν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀντικαταστάσει τὸν κόσμον τῶν θεοκρατικῶν ἰδεῶν» (πρακτικὰ Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 428).

κλησίας να συναινέσει σε βασικές μεταβολές καθήλωνει το ελληνικό Οικογενειακό Δίκαιο σε ρυθμίσεις, που δεν ανταποκρίνονται στην κοινωνική πραγματικότητα. Η αναπόφευκτη καταστρατήγηση του νόμου έχει ασφαλώς δυσμενή αποτελέσματα για το κύρος του και μειώνει έτσι αισθητά τη σημασία του νομικού κανόνα σάν προτύπου συμπεριφοράς.¹

Η καθιέρωση πολιτικού γάμου (με δυνατότητα τελείωσης, για όσον το επιθυμούν, θρησκευτικού),² θα είχε σάν αποτέλεσμα τη διευκόλυνση της εξέλιξης του Οικογενειακού Δικαίου, ώστε να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές ανάγκες και την προσαρμογή του στη συνταγματικά κατοχυρωμένη άρχη της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως.

Όλοκληρο, έξ' άλλου, το σύστημα του ελληνικού Οικογενειακού Δικαίου είναι συγκροτημένο με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η προνομιακή θέση του άνδρος μέσα στην οικογένεια. Η διάταξη του άρθρου 1387 (α'Ο άνιρ είναι ή κεφαλή της οικογενείας και αποφασίζει περί παντός δι,τι αφορά τόν συζύγιον βίον, ενόσφ ή απόφαισις αυτού δεν παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος) δεν είναι παρά δηλωτική των αντίληψεων του νομοθέτου σχετικά με τη θέση και τούς ρόλους των δύο συζύγων στην οικογένεια. Ακόμη και ή πομπώδης γλωσσική μορφή του άρθρου αυτού είναι χαρακτηριστική της προθέσεως του νομοθέτου να διακηρύξει πανηγυρικά την πεποιθησή του για τη νομική ύπεροχμή του άνδρος. Η αναγνώριση του τελευταίου σάν άρχηγού της οικογένειας έχει σάν άμεση συνέπεια την άδυναμια της συζύγου να εργάζεται, χωρίς την άδεια του συζύγου. Άπλουστευμένο, λοιπόν, τó κοινωνιολογικό σχήμα κατανομής τών ρόλων μεταξύ τών συ-

ζύγων είναι τó εξής: Ό άνδρας, αφού προηγουμένως έχει πάρει—κατ' άρχήν τουλάχιστον—πρόικα, πρòς άνακοφισιν έκ τών βαρών τού γάμου», εργάζεται για να συντηρήσει την οικογένειά του, ενώ ή σύζυγος μένει στο σπίτι και άσχολείται με τή διαχείριση τών οικιακών υποθέσεων (για τó λόγο αυτό ó νόμος της παραχωρεί τήν «έξουσία κλειδών») και με τήν άνατροφή τών παιδιών. Τó σχήμα αυτό δεν απέχει βέβαια πολύ από τή θεωρία των «τριών Κ» (Küche-Kinder-Kirche—Κουζίνα, Παιδιά, Έκκλησία),³ που στηρίζεται στη δήθεν βιολογική και πνευματική κατωτερότητα της γυναίκας.⁴

Τó άποφασιστικό δικαίωμα του άνδρος έχει σάν δικαιολογητική βάση τήν άνάγκη λήψεως αποφάσεων στην οικογένεια, χωρίς τήν παρέμβαση τρίτων. Είναι γεγονός δι,τι ή οικογένεια είναι μικροκοινωνία «κλειστού» τύπου, που δύσκολα επικοινωνεί με πρόσωπα ξένα πρòς αυτή, ιδιαίτερα με φορείς της κρατικής έξουσίας. Η άποφασιστική λοιπόν τó δικαστήριο, όταν ή άπόφαση του άνδρος «παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος», ή επέμβαση αυτή είναι αναπόφευκτη' έκτος δέ τούτου ή δυνατότητα λύσεως τού γάμου έξ' αίτιας άυταρχικής συμπεριφοράς τού συζύγου οδηγεί τελικά στη δικαστική αντιμετώπιση τών διαφωνιών.⁵

Οι άναμφισβήτητες πρακτικές δυσκολίες, που προκύπτουν από τó σύστημα της άυταρχίας, δεν άποτελούν σέ τελευταία άνάλυση παρά ένα ψευδοπρόβλημα: ή οι σύζυγοι είναι σέ θέση να συμφωνήσουν, όποτε ή συμβίωση προχωρεί άμαλή, ή όχι, όποτε ή επέμβαση τού δικαστού είναι τελικά μοιραία.

Τó πρόβλημα, που μάς άπασχολεί έδω, είναι άν ó πατριαρχικός χαρακτήρας τού ελληνικού Οικο-

1. Άναφέρουμε τις ακό, ουθες περιπτώσεις καταστρατηγήσεως τού Α.Κ. από τήν κοινωνική πρακτική:

— Η έπίκληση ψευδών λόγων διαζύγιου, με τή συμπαιγνία τών συζύγων, με σκοπό τήν έκδοση διαζύγιου «δι,τι ίσχυρόν κλονισμών έγγάμων συμβιώσεως, κοινή ύπατιότητα». Όπως αναφέρει ή Ξ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου (ορ. cit., σελ. 185 έπ.), ένα ποσοστό 77-80% από τó δι, διαζύγια, που έκδοίνονται με κοινή ύπατιότητα, ύποκρίπτονται συμφωνία τών συζύγων.

— Η άκρίση ενός από τούς προηγηθέντες γάμους, με έπίκληση συνήθως ψευδών λόγων, επιτρέπει τή σύναψη τετάρτου, που σύμφωνα με τó άρθρο 1355 Α.Κ. άπαγορεύεται.

— Η ταυτόχρονη τέλεση τού γάμου δύο άδελφών με δύο άδελφές ή τó αντίθετο, που σύμφωνα με τó άρθρο 1358 Α.Κ. άπαγορεύεται, επέτρεπε τήν παράκλιση τού κώλυματος. Ηδ ή Έκκλησία άπαγόρευσε τήν παροχή άδειας γάμου για τις περιπτώσεις αυτές. (Άπόφαση Έκκλησίας της Έλλάδος 27 Άπριλιου 1974, που άποδέχεται τήν εισήγηση της μύμιου Συνοδικής Έπιτροπής. Βλέπε όμως, Σ.Ε. 3352/71, ΝοΒ 20, σ. 354.)

2. Τó διαζευκτικό δηλαδή σύστημα, που είχε προτείνει ó Κων/νος Τριανταφυλλόπουλος (Πρακτικά Άναθεματικής Έπιτροπής, σελ. 433). Ό Έλευθέριος Βενιζέλος είχε προτείνει τήν καθιέρωση πολιτικού γάμου, με ταυτόχρονη δήλωση τών μελλονόμενων περί της θρησκείας που προσβέβουν. Στην περίπτωση που ή θρησκεία αυτή άνεγνώριζε τó γάμο σάν μυστήριο, ή έρωλογία θα ήταν άπαραίτητο στατιστικό στοιχείο τού γάμου (Πρακτικά Άναθεματικής Έπιτροπής, σελ. 428).

3. J. Carbonnier, *Flexible droit*, ορ. cit., σελ. 161.

4. Πρακτικά Άναθεματικής Έπιτροπής, Π. Θηβαίος: «Δεν είναι δυνατόν να πείσουμε τόν κόσμο, δι,τι ή γυνή είναι ίση με τόν άνδρα, ένθυμοίμια δέ δι,τι ó Πρόεδρος τού Δικηγορικού Συλλόγου Παρισίων Henri Robert, εις άρθρον του υπό τόν τίτλον 'Η δικηγορία', γράφει δι,τι ή γυνή δεν δύναται να έδοκιμήσει ως δικηγόρος, όαίτι στερείται της μίτικης έκείνης δύναμει, ή όποια είναι άπαραίτητος, όπως άντικρούη μίαν πάλην επί τού δικαστικού βήματος, πάλην ή όποια κατά τās δξυτητας της έπιθέσεως και άντεπιθέσεως εινε ίσως δυσχερεστέρα μίς έφομομαχίας» (σελ. 550).

5. Χαρακτηριστικά άναφερουμε δι,τι ó Άντιπρόεδρος, τότε, τού Συμβουλίου Έπικρατίας Σ. Παπαφράγκος, τονίζοντας τά πρόβλήματα που δά δημιουργούσε ή επέμβαση τού δικαστού στη διοίκηση της οικογένειας, έπεκαλέστηκε τήν περίπτωση διαφωνίας για τήν έπιλογή τού σχολείου τού παιδιού. «Ηδ ή 'Αρείος Πάγος (Α.Π. 396/1965, Έλληνική Δικαιοσύνη, 7, 1966, σελ. 445) δέχθηκε δι,τι ή μονομερής έπιλογή τού σχολείου από τόν πατέρα, άποτελεί, κατά τις περιστάσεις, γεγονός κλονιστικό τού γάμου (έπρόκειτο βέβαια για περίορισμό μαθητú σάν «έσωτερικού», περίπτωση, όπωςδύποτε, άκραία). Ός ήταν άσφαλώς προτιμότερη ή επέμβαση τού δικαστού για τή λύση της διαφωνίας, παρά για τή λύση τού γάμου.

γενεαικοῦ Δικαίου ἐκφράζει τὶς ὑπάρχουσες συνθήκες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἢ, ἀντίθετα, ἡ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς γυναίκας καὶ τὴ διανομὴ τῶν ρόλων μεταξὺ τῶν συζύγων ἐπιβάλλουν τὴ μεταβολὴ τοῦ νομικοῦ συστήματος ρυθμίσεων τῶν οικογενειακῶν σχέσεων. Ἡ ἑλλειψὴ σχετικῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν δυσχεραίνει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος.¹ Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι δόσκολο νὰ προβλεφθεῖ ἡ τύχη μεταρρυθμίσεων, ποῦ θὰ ἐξασφαλίζουν τυπικὰ τὴν ἰσότητα τῶν συζύγων καὶ ποῦ θὰ ὀργανώνουν τὴ λειτουργία τῆς οἰκογενείας μὲ βάση τὴν ἰσότητι προσφορὰ τους. Ὑπάρχει κίνδυνος οἱ νομικὲς αὐτὲς μεταρρυθμίσεις νὰ μὴ ἐφαρμοστοῦν οὐσιαστικά, ὁπότε οἱ συνέπειες θὰ ἦσαν ἀρνητικὲς γιὰ τὴν ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν.

Εἶναι ὁμως ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ συνθήκες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μεταβάλλονται, ὅσο ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ θέση τῆς γυναίκας. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ ὑποτιμᾶται ἡ δυνατότητα τῶν νομικῶν μεταρρυθμίσεων νὰ βροῦν ἔδαφος οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς καὶ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν εὐρύτερων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἰδίως ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀτόμων θὰ ἀκολουθεῖ τὸ νέο κανὼνα δικαίου. Ἡ θέσπιση κανόνων Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποῦ κατ' ἀρχὴν φαίνονται ἴσως μακριὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τὰ ἦθη τῆς, εἶναι δυνατὰ νὰ διευκολύνει τὶς ἐπιθυμητὲς ἐξελίξεις.² Τὸ «μῆνυμα» τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα, ποῦ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸν νομοθέτη στὸ κοινὸ, μπορεῖ νὰ φθάσει σ' αὐτὸ καὶ νὰ ἐπιρραεῖ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, μὲ τὴν προῦ πῶθησι ὁμοῦ ὅτι οἱ «ἀδύλων» ἐπικονομίας θὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀποτελεσματικοί.³ Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ σημασία τῆς πραγματικῆς γνώσεως τοῦ νόμου ἀπὸ τοὺς πολίτες. Ἰδιαιτέρα ἡ πολυνομία, ἡ ἑλλειψὴ συστηματικοῦ ἔργου καὶ ἡ ἀνυπαρξία μέσων οὐσιαστικῆς γνωστοποίησεως τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα, δημιουργοῦν πρόσθετα προβλήματα στὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν νομοθετικῶν μεταρρυθμίσεων, ποῦ ἀποβλέπουν στὴ γενίκευση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς.

1. Ἡ ἔρευνα τῆς Κ. Σαφιλιού-Rothschild, «Ἡ διάρθρωσις τῆς οἰκογενειακῆς ἐξουσίας καὶ αἱ ἐκ τῶν γάμων ἰκανοποιήσεις» (*Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 13, 1972, σελ. 92-100), ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στὴν ἀστικὴ ἑλληνικὴ οἰκογένεια, ὅπου καὶ διαπιστώνεται βαθμιαία ἐξασθένεισι «τῶν ἐκ παροδοσιακοῦ ἀξιών περὶ κυριαρχίας τοῦ ἀρρένου».

2. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλεξ. Σβόλο, «Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ ἐναρμονίσῃ τὸ Δίκαιον πρὸς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ὅσο καὶ ἂν ἡ μεταβολὴ δὲν εἶναι ἀκόμη γενική, διὰ τὰ καθόγησι τὰ ἄτομα εἰς τὴν κτήσιν νέας συνειδήσεως» (πρακτικά Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 525).

3. Γιὰ τὴν σχέση νομοθέτου-πολίτου, σὺν σχέσιν ἐπικονομίας, βλ. π.ε. Α. Cottino, «Un sondaggio sulla conoscenza della legge sul divorzio nell'area piemontese», στὸ περιοδικὸν *Sociologia del diritto*, 1974, I, σελ. 127-135 καὶ πῖ ἐϊδικά, σελ. 128-129.

Ἐνακεφαλαίωνοντας τὶς σκέψεις, ποῦ προηγήθη-καν πάνω στὴ σχέση Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τόσο γενικά, ὅσο καὶ ἐϊδικότερα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε τὰ συμπεράσματά μας:

— Οἱ κανόνες τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καθυστεροῦν, κατ' ἀρχὴν, στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές. Σὲ περιόδους ὁμοῦ γενικότερων κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν μεταβολῶν, τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο μπορεῖ νὰ γίνῃ ὄργανο ἀλλαγῆς στὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, ἐπιδρώντας ἔμμεσα στὴν ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν.

— Τὸ ἑλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο διακρίνεται γιὰ τὸ θρησκευτικὸ καὶ πατριαρχικὸ χαρακτῆρα του. Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτῆρας δημιουργεῖ προβλήματα στὴν ἐξέλιξις του καὶ στὴν προσαρμογὴ του στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὁ πατριαρχικὸς χαρακτῆρας ἀναποκρίνεται στὴν παροδοσιακὴ κοινωνικὴ εἰκόνα (image sociale) τοῦ νομοθέτου, σχετικὰ μὲ τὴ θέση καὶ τοὺς ρόλους τῶν συζύγων στὴν οἰκογένεια.⁴ Ἡ μεταρρυθμισὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἀναγκαία, τόσο γιὰ τὴν προσαρμογὴ του στὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀνάγκες, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐξελίξεως τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν. Δὲν πρέπει ὁμοῦ νὰ παραβλέπονται οἱ περιορισμένες δυνατότητες τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, σὺν μέσσοι κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στὸ χῶρο τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ παροδοσιακὸ πρὸ σύγχρονο πρότυπο οἰκογένειας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συντελεστεῖ μόνον μὲ νομικοὺς κανόνες· χρειάζονται γενικότερες μεταβολές στὶς κοινωνικο-οικονομικὲς καὶ πολιτιστικὲς συνθήκες, ποῦ νὰ ἐξασφαλίζουν ἰσότητα τῶν φύλων, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις μὲ βάση τὴν ἰσότητι προσφορὰ τῶν συζύγων.

4. Ἡ Α. Michel («Modèles sociologiques de la famille dans les sociétés contemporaines», *Archives de philosophie du droit, Réformes du droit de la famille*, 1975, σελ. 127-136), διακρίνει δύο κοινωνιολογικά πρότυπα τῆς οἰκογένειας: τὸ παροδοσιακὸ πρότυπο καὶ τὸ νεωτερικόν. Τὰ κριτήρια γιὰ τὴν διαφορὰ τῶν ρόλων στὴν οἰκογένεια εἶναι, στὸ παροδοσιακὸ πρότυπο, τὸ φύλο καὶ ἡ ἡλικία· ἡ διανομὴ αὐτῆ συνδέεται μὲ ὀρισμένους μύθους, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ ἀνδρὸς, καὶ μὲ τὴν ἰδέα εἰς αὐτὴν αὐτονομία καὶ ἡ συμπεριφορὰ (ἔδω, οἰκογενειακὴ) τοῦ ἀτόμου, ὑποκείται στοὺς θεσμούς, ποῦ ἡ παράδοσις καὶ ὁ νόμος ἔχουν καθιερωθεῖ. Τὸ παροδοσιακὸ κοινωνιολογικὸ πρότυπο καθιερωθεῖται καὶ νομικά, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς νομικῆς ὑπερηχίας τοῦ ἀνδρὸς. Ἀντίθετα, τὸ νεωτερικόν πρότυπο, ποῦ ἐμφανίζεται στὸ πλαίσιο κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν, οἱ οἰκογενειακοὶ ρόλοι δὲν καθορίζονται ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἀναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο σύζυγο· ταυτόχρονα καταπίπτουν μῆτοι σχετικὰ μὲ τὴν διανομὴ τῶν ρόλων αὐτῶν.

Σύμφωνα μὲ τὴν Α. Michel, οἱ συνθήκες τῶν μεσογειακῶν χωρῶν (Ἰσπανία, Νότια Ἴταλία, Ἑλλάδα, Β. Ἀφρικὴ, κ.τ.λ.) ἐξοικολοθοῦν νὰ ἐπιτρέπουν τὴ διατήρησι τοῦ παροδοσιακοῦ προτύπου οἰκογένειας (σελ. 133), οἱ δὲ μεταβολές ποῦ συντελοῦνται εἶναι περιορισμένες καὶ ἀφοροῦν κυρίως τὰ ἀστικὰ κέντρα (σελ. 134).